

ПОРІВНЯННЯ ПРАВОВИХ КУЛЬТУР І ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ¹

Ч. ВАРГА

доктор юридичних наук,

член-кореспондент

Міжнародної академії порівняльного права,

почесний професор і директор-засновник

(Інститут філософії права

Католицького університету Угорщини),

почесний професор-дослідник

(Інститут правових досліджень

Академії наук Угорщини)

1. Порівняння правових культур

Окремі правові культури можуть викликати теоретичний інтерес як такі й самі по собі. Однак їх порівняння виходить далеко за межі цього інтересу, що не є дивним. Насамперед це відбувається через те, що порівняльне вивчення правових культур дає нам можливість відображення нашої власної культури через модель (моделі) інших. Як відомо, відображення моделей (в яких ми соціалізовані) через інші моделі (з котрими ми менш знайомі) є шляхом, завдяки якому будь-який порівняльний підхід може посприяти досягненню мети, а природна людська схильність, що спонукає нас уявляти явища абсолютизованими та універсальними, хоча вони можуть бути всього лише відносними та особливими, може, зрештою, зменшитись або стати більш збалансованою.

Таким чином, порівняльне вивчення правових культур може стати засобом правильного ставлення до того, що правова система, яка бере свій початок у давній національній історії, і різні її вияви мають розглядатись не просто як продукт людської мудрості або неповторне втілення вічних цінностей, а як щось більш життєве та людське, що не є само собою даним чи неперевершеним, навіть якщо в цей момент їй немає альтернативи.

У своїй індивідуальності правові культури є тимчасовим результатом взаємодій, що піддається концептуалізації в межах парадигми виклику та відповіді [8]. Це означає, що задіяні фактори, їхня взаємодія, а також її результат можуть розглядатись як продукт можливостей. Принаймні, якщо мати на увазі різні їх групування, індивідуальні правові культури насправді демонструють, скільки спільного можна побачити у нібито незалежних правових системах. Основа для їхньої класифікації може виявитись багатогранною та складною. Вона може обґрунтовуватись їхнім історичним корінням та розвитком, засадничими ідеалами та домінуючою ідеологією, і навіть більше — сумою застосованих засобів та технік, вмінь, які використовуються у їх функціонуванні, а також

¹ Переклад з англійської мови О. Кресіна.

політичною роллю, яку вони, зрештою, відіграють у довготерміновій перспективі, та соціологічною функцією, яку вони виконують. Різні види типології, незалежно від їхньої кількості, врешті-решт, є ідеальними, можуть мотивуватись лише тим, що вибрані характеристики є спільними.

Відповідно, порівняльне дослідження може продемонструвати, наскільки правовий розвиток визначається випадковим переліком обставин, що справляють вплив на будь-яку подію у будь-який час, як в короткотерміновій, так і в довготерміновій перспективі.

2. Функціонування правових культур

Однак порівняння не є самоцінним. Порівняльні дослідження також дозволяють зрозуміти загальні тенденції щодо процесу та результатів функціонування правової машини — наскільки вона відповідає або адаптується до загального напрямку розвитку більшості суспільства.

Таким чином, якщо припустити, що у житті права прихована таємниця, її можна знайти лише у відповіді на таке запитання: чи є відповідь у реальній практиці, яка походить лише від права та заснована лише на праві (принаймні відповідно до формально закритої системи попередньо визначених формальних вимог права)¹ і водночас чутливо відповідає суспільним потребам, що приховані за фасадом будь-якої юридичної установи, спонукаючи до отримання правильного рішення? Нижче стане зрозуміло, що, незважаючи на величезну кількість гіпотетичних відповідей, всі вони є подібними, оскільки обертаються довкола (і навіть безпорадно бовтаються в межах) дуальності, породженої різними аспектами та суперечливими критеріями, пропонованими так званими «юридичною гомогенністю», з одного боку², та «соціальною гетерогенністю» — з другого, кожна з яких представляє аспекти та критерії, закладені у контексті питання.

Таким же чином, порівняльний погляд на правові культури може також допомогти нам відкрити неосмислену іншим чином глибину прихованих тенденцій та можливостей, притаманних вибору, котрий ми постійно здійснюємо в межах доступних засобів, тобто юридичної техніки та відповідної термінології. Цілком зрозуміло, що ми не можемо гіпостазувати ані еквівалентність, ані будь-яке просте механічне, причинне відношення між нашим вибором засобів та кінцевим результатом, до якого він призведе. Безумовно, між ними завжди і обов'язково перебуває людська практика. Говорячи про практику, я маю на увазі креативний внесок кожного актора, що бере участь у грі. Професіонали та звичайні люди, хоч і різною мірою, виступають справжніми партнерами соціальної гри, що відбувається під назвою «право». Всі вони по-своєму сприяють тій величезній загальносуспільній справі, постійно формуючи та змінюючи її своєю діяльністю.

Тут надзвичайно важливо розуміти, що мова йде не лише про використання таких інструментів, як молоток, лопата чи серп, тобто частини нашої фізичної культури, котра має квазіособистий окремий вплив на світ, що створюється

¹ Право виступає засобом посередництва, що досягає будь-якої мети шляхом власного «*Erfüllungssystem*» [або системи виконання] за працею Дж. Лукача «Онтологія соціального буття». Детальніше див. у: [31, 127–142].

² Подібно до терміна «виразно правовий» з точки зору іншого аспекту. Див.: [17, 51].

завдяки їх використанню. Існують також визначення та детермінанти, притаманні саме суспільному існуванню.

Зараз існує загальне усвідомлення того, що людські інститути, будучи компонентами нашої суспільної культури, є результатом мовленнєвих актів, котрі ми постійно здійснюємо у повсякденному спілкуванні. Мовленнєвий акт у комунікаційній ситуації сам по собі є видом інституціоналізованої маніфестації. Він спирається на той факт, що ми можемо сприймати будь-яке належним чином визначене коло фізичних властивостей, які можна відчутти (або їх інтелектуальне відображення), як знак, надаючи йому конвенціоналізованого значення.

І чим ще може вважатися право, якщо не певним видом людського інституту, конвенціоналізованого з маси елементарних ситуацій, котрі самі по собі складаються з маси конвенцій у комунікації?

Справа в тому, що вибір, який ми здійснюємо у сфері юридичної техніки та термінології [23], не закінчується лише самим цим вибором. Вибір однієї техніки та/або термінології є нічим іншим, ніж першим кроком, за яким йдуть різні види застосування, кожен з яких має принциповий конституюючий ефект. Кожен задіяний компонент перебуває в межах лінгвістичних конвенцій у якості їхньої функції. А в тому, що стосується застосування, їх реконвенціоналізація буде особливим варіантом продовження, конкретизації або актуалізації (іншими словами — адаптацією) таких конвенцій [29].

Тобто, кажучи теоретично, дотримання норм (або традиції) є саме по собі актом, який, окрім випадків вакууму чи необмеженого простору, може інтерпретуватись виключно в межах тяглості норм (або традиції). Інакше кажучи, кожен знак, якому приписується спеціально додане та конвенціоналізоване значення, насправді є скарбницею майже необмежених наборів мислимих значень. У цьому сенсі знак схожий на вузол, зав'язаний на куті моєї кишенькової носової хусточки, який нагадує, що я повинен щось зробити. Фактично вузол можна використати як нагадування про те, про що він повинен був нагадати, коли його зав'язали. Однак використання не змінилось, навіть більше — знак також залишиться тим самим, якщо у майбутньому змінити умови призведуть до змін контексту, через що той самий вузол буде призначено для служби та служитиме іншій меті.

Безумовно, критерій безперервності та перерваності не слід шукати у знаку, його використанні, або намірі щодо певного використання. Єдиний фактор, який може їх розрізнити через відокремлення нескінченних змін наголосу при звичайному використанні від хаосу — це безперервність суспільної практики, що стверджується через самоорганізоване самовідтворення. Саме суспільна практика, що регулюється постійним зворотнім зв'язком, зрештою, скорочує величезну кількість наборів рівно мислимих теоретичних можливостей до одного (і не більше одного), який визначається в результаті інтерпретації. Немає необхідності наголошувати на тому, що згодом прийнята позиція отримає схвалення суспільства через те, що вона найбільше відповідає встановленим раніше розумним та правомірним нормам та традиції [21].

Все це підштовхує до висновку, що жодна правова культура не може прирівнюватись або зводитись до загальної суми значень, котрі ми актуалізували в її межах. Техніки та технології, запропоновані правом та концептуалізовані в його термінології, мають величезну кількість теоретично рівних можливих

використань, що ускладнює будь-яку серйозну спробу їх розмежування. Зазначені можливі способи використання становлять ідеальну потенційність, яка раніше, можливо, ще не осмислювалась, не випробовувалась і не використовувалась у реальній практиці. Власне кажучи, вони продовжують залишатися просто прихованими потенційними можливостями чогось, що не має визначення, навіть більше — не може бути визначеним, якщо і допоки вони не будуть виявлені в результаті випробовування (і, таким чином, проявляться назовні), тобто не будуть встановлені у прямому значенні цього слова в ідеальних обмежуючих ситуаціях. Це стосується випадків, наприклад, коли ми аналізуємо повідомлення про те, що якийсь принцип може для нас означати, шляхом порівняння його значення, з яким ми вже погодилися, та гіпотез про його можливе значення у суміжних випадках, поки ми не досягнемо точки, яка називається «рефлексивною рівновагою» [4; 13; 14].

Іншими словами, кожна система правових положень та організації становить не більше, ніж потенційність, котра може розглядатись як справжній факт соціальної реальності лише в формі її конкретної актуалізації, здійсненої через даний історично індивідуальний акт застосування [24].

3. Навіщо треба порівнювати правові культури

Розглядаючи згадані різноманітні способи використання та результати порівняльного вивчення правових культур, маю додати останню позицію до цього переліку. Зокрема, компаративний підхід може бути основним засобом виявлення загальних зв'язків, котрі проявляються у процесі формування та функціонування такого складного та багатофакторного утворення як право. Може очікуватися також, що таке дослідження вкаже на приклади способів та меж, у яких різні елементи будь-якого правового утворення (наприклад, концептуальні рамки, моделі мислення, стиль раціональності та аргументації, базові ідеали та ідеологія, котрі можуть бути результатом випадкових факторів та історичної детермінації) можуть як частково, так і комплексно створювати форми суспільного буття.

У широко відомому вислові зі Вступу до «Критики політичної економії» К. Маркс порівнює, у переносному значенні, анатомію людини та мавпи, висуваючи думку, що ключ до розуміння другої криється у першій¹.

З точки зору еволюціонізму (до котрої особисто К. Маркс однозначно схилився), людина вдосконалила перспективи розвитку, які лише окреслені в анатомії мавпи. У результаті на запитання, якими є відкриті латентні потенційні можливості процесу розвитку мавпи, можна відповісти лише ретроспективно, після оцінки з точки зору фактично досягнутого вдосконаленого стану. Іншими словами, лише вдосконалений стан надає критерії для визначення

¹ «Буржуазне суспільство є найбільш розвинутою та найскладнішою історичною організацією виробництва. Категорії, котрі виражають його стосунки, розуміння його структури також дають змогу осягнути структуру та виробничі відносини всіх зниклих суспільних формувань, з уламків та складових частин яких воно збудувало себе, частково все ще неосвоєні залишки яких залишаються у ньому, прості нюанси яких набули у ньому виразного значення і т. д. Людська анатомія містить ключ до анатомії мавпи. Ознаки вищого розвитку серед нижчих видів тварин можна зрозуміти лише після того, як стає відомою вища форма розвитку. Таким чином, буржуазна економіка є ключем до економіки старого світу та ін.» [12].

того, яким було значення (примітивне та сучасне, якщо така диференціація взагалі є доцільною) розвитку мавпи¹.

Однак я можу обрати й іншу перспективу. Залишивши поза увагою та, бажано, зовсім відмовившись від телеологічних концепцій та законів у історії, а також таких термінів, як необхідність, значення або причина, котрі належать до історії (припущення, на яких базується еволюціоністський світогляд), цей метафоричний вираз К. Маркса можна обґрунтувати таким чином, що він призведе до протилежної думки. Його можна розглядати як такий, що проливає світло на особливі характери людини та мавпи, з одного боку, та майже нескінченну кількість контекстів та конфігурацій, що стають однаково можливими завдяки характеристам людини та мавпи в якості їх прихованої потенційності, з другого. Зрозуміло, що в межах такої перспективи втрачається не лише ідея еволюції, а й лінія напрямку «звідки» та «куди». Тому запропоноване К. Марксом твердження, згідно з яким щось містить ключ до чогось іншого, фактично означає ніщо інше і не претендує ні на що більше, ніж що ця позиція та, як наслідок, цей стандарт, вважаються ключовими, що розглядалося вище. Або що мій останній вибір є обов'язково єдиним, котрий має значення та визначатиме відповідь на запитання².

Якщо я можу довіряти, мабуть, найбільш опрацьованій теорії наших часів щодо рушійних сил та факторів, котрі діють за величним фасадом так званої правової еволюції³, то я, безумовно, позбавлений того компасу із зафіксованими напрямками, до якого я так звик, та до віри, до якої мене привчили еволюціонізм та теологічне мислення. Поза сумнівом, якщо я покладаюся на постійне відтворення соціальної практики, котра пропонує єдину основу, на якій ми можемо будувати та встановлювати мірку, щоб вимірювати збудоване нами, то я більше не можу бути впевненим навіть у тому, кому яка анатомія належить, тобто яка важлива частина (сфера чи етап) чи частинка (елемент) правового розвитку належить до «людей», а котра до «мавп».

Єдине, що я приймаю без доказів, це те, що кожен компонент та аспект процесу може розглядатись не більше, ніж як відносний [28]. Відносна загальність (представлена всіма видами правової культури) навряд чи є більш ніж загальністю факторів (які присутні у певному місці та у певний час), що вступають у гру (у певному місці та у певний час) та можуть виникнути у будь-який момент. Це означає, що імітація, тобто повторна трансплантація та адаптація колись вигаданих моделей, що є частиною спільної спадщини людства, яка була доступною для тих, хто займався її освоєнням через пізнання, є справжнім і визначальним гравцем у грі еволюції права. Відповідно, у стилі героя Мольєра, котрий з люб'язною простотою стверджував: *«Je prend mon bien od je*

¹ «Ознаки вищих можливостей у нижчих станах тварин можна зрозуміти лише за умови, коли вища форма розвитку вже є відомою. Таким чином, буржуазна економіка є ключем до економіки старого світу і т. д.» [12].

² Зовсім іншим є питання про те, чи ця позиція повинна розглядатись у нейтральному значенні (тобто саме останнє виголошене слово формує теоретичну перспективу), чи у значенні довільності (як у випадку мого довільного вираження волі), чи її необхідно розглядати як земне втілення певного вічного логосу (чи прихований аргумент, що так чи інакше припускає еволюціонізм або, навпаки, теологічний погляд на історію). Окрім того, іронічно усвідомлювати як просто будь-яке з цих тверджень може перейти у протилежне (наприклад, К. Маркс легко та різко перейшов від опису законів історії до розповіді про свою власну пристрасть до історії).

³ Тут я спираюся на деякі праці А. Вотсона, насамперед на: [33; 34].

le trouve», — важливим є не те, «З чого це зроблено?», а те, «З чого це складається?» [32]. У підсумку (та знову ж таки перефразовуючи К. Маркса), часовий пріоритет, тобто визначення того, де анатомія людини, а де анатомія мавпи, підходить у кращому випадку для визначення факторів, які повинні були сприяти формуванню цієї правової конструкції.

Дослідження, які можна розпочати під егідою порівняльних правових культур, не мають на меті звітувати про результати наукового руху «право та суспільство», який був започаткований кілька десятиріч тому¹. Останній мав чітке соціологічне завдання виразити кількісно значні відмінності, які можна спостерігати у способі та ефективності функціонування різних правових систем, з одного боку, та досліджувати тип відповідності між різними правовими системами та соціальними системами, що становлять їх справжню основу, з другого боку.

Власне кажучи, роздуми та можливі відповіді у цій сфері взагалі не мають на меті звітувати про будь-які результати. Такі дослідження зовсім не представляють певної дисципліни з більш або менш визначеними предметом та методологією [20]. У більшості випадків їх приклади, тобто есе з різних сфер та напрямів, написані у різноманітних стилях, що були опубліковані до цього часу під відповідним заголовком [3; 6], зібрані разом та об'єднані лише з огляду на визнання, що, незважаючи на все це, у них є дещо спільне, зокрема прагнення мати глобальний погляд на право у світлі порівняння різних правових культур.

Точніше, інтерес до порівняльних правових культур, які тут загально розглянуто, розуміється як представлення окремих елементів з ідеального інвентарю людської винахідливості в окремій сфері. Вони задумані як окремі конфігурації індивідуальних варіантів, взятих із надзвичайно обширного, однак у принципі не безмежного, переліку можливих елементів, котрі ми вважаємо існуючими. Як добре відомо, це належить традиції, яку на концептуальному рівні задумав Г. Лейбніц, коли створив, по-перше, універсальну мову; по-друге, *calculus ratiocinator* для визначення повного переліку логічних поєднань, котрі має виражати ця мова; по-третє, *characteristica universalis* для встановлення логічного ланцюжка повного переліку мислимих концепцій; по-четверте, енциклопедію для демонстрації цих концептів у аксіоматичному порядку чистої геометрії [26]. В іншому контексті ту ж ідею запозичив К. Леві-Стросс для розгляду археології у сумних тропіках, про які він писав [11]².

Порівняльні правові культури розглядаються галуззю науки, що перебуває на межі між порівняльним правом та історичною юриспруденцією³.

Їх власна сфера є порівняльною, оскільки вони розглядають як спільні, так і відмінні риси, характерні для будь-якої групи окремих правових культур. Проте вона перетинає горизонт порівняльного права, виходячи за межі перспектив як позитивного права, так і його формального функціонування. Їх

¹ Це був особливий проект дослідження під керівництвом А. Подгурецького в межах Дослідного комітету з соціології права під егідою Міжнародної соціологічної асоціації. Пор., напр., представлення цілей проекту: [9].

² К. Леві-Стросс ставив за мету «пошук основоположних моделей мислення у всіх формах людської діяльності» [5].

³ Виходить за рамки єдиної британської традиції та включає німецьку історичну школу права та марксизм. Див. наприклад: [25; 1].

мета полягає у досягненні узагальнення описового та оціночного характеру на рівні правової культури як цілого. У цьому значенні, через порівняльне вивчення правових культур ми прагнемо охарактеризувати окремі правові культури на *генному*, а не *видовому* рівні.

Водночас ця сфера є історичною, оскільки розглядається як послідовність подій, котрі, можливо, призвели до формування певної культури, так і умови, що могли сприяти її формуванню, та визначили етос, який міг скерувати ці події на шлях, котрим вони, зрештою, рухалися, на основі якого певна культура також себе визначатиме. Сфера, про яку йдеться, має на меті дослідження складових цього етосу та способу організації ним різноманітних рухів, котрі відбуваються у відповідній культурі, в одну культурну єдність. Іншими словами, специфічний інтерес цієї науки має насамперед міжкультурний характер і не має на меті жодної філософської універсалізації.

4. Різноманітність досліджень

При організації напрямів та сфер дослідження насамперед необхідно підкреслити різноманітність у сфері правових культур з огляду на їх відмінний етос, юридичну «концепцію світу»¹, юридичну техніку та вміння (коротко кажучи, індивідуальний геній, характерний виключно для системи, яка розглядається). Зокрема, перетин англо-американського та романо-германського права є сферою, в якій можна виявити деякі приховані риси та латентні потенційні можливості зазначених культур. При цьому примітивне право, античне право, китайське, корейське та японське право, а також мусульманське право розглядаються як прямий виклик західному праву в межах міжкультурної перспективи.

Один з основних висновків, якого можна дійти у процесі історико-порівняльних досліджень окремих правових культур, полягає у розумінні парадигмальної ролі, котру завжди відігравав так званий юридичний метод² у формуванні індивідуальних рис правових культур. Отже, правові способи обґрунтування та судження в межах права, місце та значення котрих стосується судів та кодексів, а також логіки та досвіду, розсуду та справедливості у практичному функціонуванні права розглядаються не як щось зовнішнє, постфактум додане до певного права, а як його стрижневий елемент, котрий через своє ідеологічне оформлення може у кінцевому результаті також конституювати його онтологію. Саме тому очікується, що інтерес до зіставлення правових методів у межах загального інтересу до порівняльних правових культур, що тут розглядаються, який називається порівняльним правовим мисленням, розглядатиме приклади від римської та талмудичної юриспруденції, загального та романо-германського права [22], східноєвропейських та слов'янських укладів, до близькосхідних і далекосхідних моделей, наприклад, ісламської, китайської, корейської, японської юриспруденції. У цьому контексті правовий процес інтерпретується як посередник, через який актуалізується те, що на практиці розуміється під правом у будь-якій окремо взятій культурі.

¹ Або деонтологія юридичної професії, що називається «*juristische Weltanschauung*» з часів Ф. Енгельса. Див.: [7]. Стосовно правового та філософського розуміння, див.: [30].

² Або «*juristische Methodenlehre*» у німецькій традиції.

В обраній нами майже безмежній темі [18; 19; 16] також вартими вивчення є співіснування та протистояння правових культур, адже на терезах знаходиться дещо більше. Незалежно від того, чи ми розглядаємо правовий плюралізм у Римі, невдалу модернізацію через постійне відновлення традиційних моделей в Індії, переслідування народної медицини судовою системою британського зразка в Африці, завжди йдеться про взаємодію різних культур та, звичайно ж, конфлікт, що з неї випливає. Особливо інтригує питання, чому та яким чином якийсь із відомих інститутів зміг розвинуватися в одній із цих культур, але не зародився та яким чином був замінений в інших культурах [2].

Останньою, яку ми розглядаємо, але не за важливістю, є проблема дегенерації правових культур, котра також формує майданчик, який я пропоную розглянути у цьому контексті, й на якому можна чітко побачити приховані риси та/або латентні потенційні можливості будь-якої правової культури, шляхом піддання її конфліктним впливам або порівняння з однією з її власних перспектив розвитку. Приклади, взяті з леніністської Росії [27], нацистської Німеччини, а також Бразилії, однієї з найпотужніших країн Латинської Америки (в пік тенденцій національного правового розвитку, що призвели до виняткової напруги та криз, які тимчасово були вирішені такими практиками, як *Jeitinho* [15; 10] — хитрість, спритність), свідчать про справжні перспективи, навіть якщо вони викривлені. Вони демонструють, яким чином правові культури можуть реагувати на надзвичайні виклики на роздоріжжі між силою антагоністичних закликів та спонукань. Досить іронічним, хоч і без жодного умислу, є той факт, що приклади дегенерації можуть в основному спостерігатись у сфері романо-германського права, яке зазнало значних змін у минулому столітті.

Усе це може сприяти формуванню нової перспективи у розумінні нашого правового світу, зокрема зосередженого не на окремо взятих індивідуальних компонентах, а на контексті, лише в межах та на основі якого такі компоненти та представлення можуть отримати значення; і такий контекст виступає культурою права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Varga C.* Право как история // *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae.* — 1988. — Vol. XXX. — № 1–2.
2. *Bolgar V.* Why No Trusts in the Civil Law? // *The American Journal of Comparative Law.* — 1953. — Vol. 2.
3. *Comparative Legal Cultures* / ed. by Cs. Varga. — Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney, N. Y., 1992 [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1].
4. *Daniels N.* Reflective Equilibrium // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / ed. by E. N. Zalta [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://plato.stanford.edu/entries/reflective-equilibrium>.
5. *Doland A.* Anthropology Giant Claude Levi-Strauss Dead at 100 // *Associated Press.* — 3 November 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Claude_L?vi-Strauss.
6. *European Legal Cultures* / ed. by V. Gessner, A. Hoeland, Cs. Varga. — Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1996 [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I].
7. *Klenner H.* Juristen-Sozialismus, juristische Weltanschauung [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=j:juristen-sozialismus_juristische_weltanschauung.
8. *Legal culture* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Legal_culture.
9. *Legal Systems and Social Systems* / ed. A. Podgórecki, C. J. Whelar, D. Khosta. — London.
10. *Levine R. M.* Brazilian Legacies. — Armonk, N. Y., 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.brazzil.com/blajan98.htm>.
11. *Lévy-Strauss C.* *Tristes tropiques.* — P., 1955.

12. *Marx K.* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie [1857] // The Portable Karl Marx / ed. E. Kamenka. — N. Y., 1983 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1857/grundrisse/ch01.htm>.
13. *Mikhail J.* Rawl's Concept of Reflective Equilibrium And its Original Function // A Theory of Justice (Georgetown Public Law Research Paper № 11-103) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1890670.
14. *Reflective Equilibrium* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium.
15. *Rosenn K. S.* The Jeito: Brazil's Institutional Bypass of the Formal Legal System and Its Developmental Implications // The American Journal of Comparative Law. — 1971. — Vol. 19. — № 3.
16. *Sack P. G.* Law & Custom: Reflections on the Relations between English Law and the English // Rechtstheorie. — 1987. — Band 18. — № 4.
17. *Selznick Ph.* The Sociology of Law // International Encyclopaedia of the Social Sciences / ed. by D. L. Sills. — N. Y., 1968.
18. *Stein P.* Legal Origins and Legal Change. — London ; Ronceverte, 1991.
19. *Stein P.* The Character and Influence of the Roman Civil Law: Historical Essays. — London ; Ronceverte, 1988.
20. *Varga Cs.* Comparative Legal Cultures: Attempts at Conceptualization // Acta Juridica Hungarica. — 1997. — Vol. 38. — № 1–2.
21. *Varga Cs.* Comparative Legal Cultures? // Порівняльне правознавство: Сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. — К., 2010.
22. *Varga Cs.* Differing Mentalities of Civil Law and Common Law? The Issue of Logic in Law // Порівняльно-правові дослідження. — 2009. — № 1.
23. *Varga Cs.* Doctrine and Technique in Law // Iustum Aequum Salutare. — 2008. — Vol. IV. — No. 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20081sz/02.pdf>.
24. *Varga Cs.* Kelsen's Theory of Law-application: Evolution, Ambiguities, Open Questions // Acta Juridica Hungarica. — 1994. — Vol. 36. — № 1–2.
25. *Varga Cs.* Law and History: On the Historical Approach to Law // Historical Jurisprudence / ed. J. Szabadfalvi. — Budapest, 2000 [Philosophiae Iuris].
26. *Varga Cs.* Leibniz und die Frage der rechtlichen Systembildung // Materialismus und Idealismus im Rechtsdenken Geschichte und Gegenwart / hrsg. K. A. Mollnau. — Stuttgart, 1987 [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 31].
27. *Varga Cs.* Lenin and Revolutionary Law-making // International Review of Contemporary Law. — 1982. — № 1.
28. *Varga Cs.* Structures in Legal Systems : Artificiality, Relativity, and Interdependency of Structuring Elements in a Practical (Hermeneutical) Context // Acta Juridica Hungarica. — 2002. — Vol. 43. — № 3–4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.akademiai.com/content/r27863g6u01q777u/fulltext.pdf>.
29. *Varga Cs.* The Paradigms of Legal Thinking. — 2nd enlarged ed. — Budapest, 2012. — Series «Philosophiae Iuris» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scribd.com/doc/85083788/VARGA-ParadigmsOfLegalThinking-2012>.
30. *Varga Cs.* The Place of Law in Lukács' World Concept. — 3rd ed. — Budapest, 2012.
31. *Varga Cs.* Towards the Ontological Foundation of Law (Some Theses on the Basis of Lukács' Ontology) // Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto. — 1983. — Vol. LX. — № 1.
32. *Varga Cs.* What is to Come after Legal Positivism is Over? Debates Revolving around the Topic of «The Judicial Establishment of Facts» // Theorie des Rechts und der Gesellschaft : Festschrift für Werner Krawietz zum 70 / Geburtstag, hrsg. M. Atienza, E. Pattaro, M. Schulte, B. Topornin, D. Wyduckel. — Berlin, 2003.
33. *Watson A.* Legal Transplants : An Approach to Comparative Law. — Edinburgh ; Charlottesville, Virginia, 1974.
34. *Watson A.* The Evolution of Law. — Baltimore ; Oxford, 1985.

Варга Ч. Порівняння правових культур і правового мислення

Анотація. Правові культури у своїй індивідуальності є тимчасовим результатом різних взаємодій, що можуть бути концептуалізовані в межах парадигми виклику та відповіді. Їхнє порівняння представляє перспективу, в якій власна культура може відобразитись через моделі інших. В їхніх межах правовий процес є посередником, через якого право реалізується у суспільстві. Їхнє порівняльне дослідження звертається до питання про те, як на практиці можна отримати відповідь, яка водночас витікає з права і втілює його, і в дійсності відповідає на потреби, приховані за фасадом будь-якої юридичної установи. Як напрям «порівняльні правові культури», так і «порівняльне правове мислення» дають таку відповідь шляхом подолання прірви між однорідністю (інтернальністю) права та неоднорідністю суспільно-культурного середовища (екстернальністю).

Ключові слова: соціальна неоднорідність/правова однорідність, правова концептуалізація, правова інституціоналізація, юридична техніка, конвенціалізація/реконвенціоналізація, наступність суспільної практики, самореконструкція.

Варга Ч. Сравнение правовых культур и правового мышления

Анотація. Правовые культуры в своей индивидуальности являются временным результатом разных взаимодействий, которые могут быть концептуализированы в рамках парадигмы вызова и ответа. Их сравнение представляет перспективу, в которой собственная культура может отображаться через модели других. В их рамках правовой процесс является посредником, через которого право реализуется в обществе. Их сравнительное исследование обращается к вопросу о том, как на практике можно получить ответ, который одновременно проистекает из права и воплощает его, и в действительности отвечает на потребности, скрытые за фасадом любого юридического учреждения. Как направление «сравнительные правовые культуры», так и «сравнительное правовое мышление» дают такой ответ путем преодоления пропасти между однородностью (интернальностью) права и неоднородностью общественно-культурной среды (экстернальностью).

Ключевые слова: социальная неоднородность/правовая однородность, правовая концептуализация, правовая институционализация, юридическая техника, конвенционализация/реконвенционализация, преемственность общественной практики, самореконструкция.

Varga Cs. Legal Cultures and Judicial Mind Compared

Summary. Legal cultures in their individuality are the temporary outcome of interactions, conceptualisable in terms of the challenge-and-response paradigm. Their comparison offers a perspective by which one's culture can be reflected by patterns of others. Within them, judicial process is the medium through which what the law stands for in society gets actualised. Their comparative approach addresses the issue of how a response can be reached in practice which at the same time concludes from (while represents) the law and does truly respond to needs lurking behind the facade of any legal establishment. Both Comparative Legal Cultures and Comparative Judicial Mind answer by bridging the gap spanning between the law's homogeneity (internality) and the socio-cultural environment's heterogeneity (externality).

Key words: social heterogeneity/legal homogeneity, legal conceptualisation, legal institutionalisation, legal technique, conventions/ reconventionalisation, continuity of social practice/through self-organising self-reconstruction.

Книжкова полиця

Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна [та ін.] ; за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — К. : Ред. журн. «Право України» ; X. : Право, 2013. — 336 с. — (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України» ; вип. 15).

У монографії з урахуванням сучасних методологічних позицій аналізуються сучасні теоретичні і практичні проблеми реалізації державного суверенітету, його співвідношення з суверенними правами, досліджуються особливості реалізації в умовах членства в Європейському Союзі та Раді Європи.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників органів державної влади.

